

Limiar

Ana I. Boullón Agrelo

Real Academia Galega

ORCID: 0000-0001-9949-0035

Luz Méndez

Real Academia Galega

ORCID: 0000-0003-2455-0616

A Real Academia Galega vén promovendo desde hai anos o estudo científico da onomástica. É así tanto no que respecta á toponimia (revisión do *Nomenclátor de Galicia*, colección Terra Nomeada sobre os concellos de Galicia¹), coma na antroponimia (publicación das formas estándares dos apelidos, posta en liña da *Cartografía dos apelidos galegos* e, ultimamente, da *Guía de nomes galegos*); e con calquera outra faceta que atinxa os nomes propios, como se ve en cada cita anual das Xornadas de Onomástica de Pontevedra, que, co apoio da Deputación de Pontevedra, se veñen celebrando ininterrompidamente desde 2016, e que se debrozou no estudo da microtoponimia, dos alcumes, dos nomes comerciais ou da hodonimia, abrindo en moitos casos vías de investigación en terreos antes non explorados en Galicia.

A edición de 2021 destas xornadas versou sobre a onomástica do Camiño de Santiago e procuraba indagar a dimensión do fenómeno xacobeo en nomes persoais e topónimos (Boullón e Méndez 2021); a partir dela considerouse oportuno ampliar o foco a investigadores de toda Europa para conseguir unha perspectiva máis ampla e, nesta ocasión, limitada aos nomes de lugar. Así se sentaron as bases para a celebración do *Congreso Internacional de Toponimia no Camiño de Santiago* que tivo lugar entre o 21 e o 23 de setembro 2022 na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela.² O congreso contou no seu Comité Científico con profesores de recoñecido prestixio de diversas universidades europeas:

1 En colaboración coa Asociación Galega de Onomástica.

2 Organizado pola Real Academia Galega, coa colaboración da Universidade de Santiago de Compostela, e a Asociación Galega de Onomástica e co apoio da Deputación da Coruña e da Xunta de Galicia.

Antón Santamarina (Real Academia Galega, Universidade de Santiago de Compostela)

Ramón Lorenzo (Real Academia Galega, Universidade de Santiago de Compostela)

Antón Palacio (Real Academia Galega, Universidade de Vigo)

Manuel Ferreiro (Universidade da Coruña)

Dieter Kremer (Universität Trier)

Ivo Castro (Universidade de Lisboa)

Jean Germain (Université Catholique de Louvain)

Alda Rossebastiano (Università di Torino)

Javier Terrado (Universitat de Lleida)

Joan Anton Rabella (Institut d'Estudis Catalans)

Da mesma forma, participaron no congreso investigadores con ampla experiencia no estudo da toponimia. Presentamos as súas contribucións desde unha perspectiva xeográfica no sentido oposto ao destino do Camiño, isto é, partindo desde Galicia.

Gonzalo Navaza (Real Academia Galega, Universidade de Vigo) examinou as creacións onomásticas do punto final do Camiño: o haxiónimo *Santiago*, a discutida filiación de *Compostela*, a formación do *Milladoiro* e de *Padrón*, e os distintos nomes que recibiu Santiago de Compostela na documentación histórica dos relatos da *inventio: Arcis Marmoricis* (formado sobre un lugar descoñecido chamado *Acaia Marmarica* citado en textos antigos), *Libredón*... Unha posta ao día necesaria que contribúe a derrubar mitos etimolóxicos.

Carlos Búa (Universität Leipzig) fai un percorrido histórico, xeográfico e etimolóxico polo nome *Callobre*, de orixe prelatina, conservado hoxe como nome de rúa en Compostela, e encadrable no grupo dos moi estudados topónimos rematados en *-bre* (*Cambre, Xiabre, Ombre, O Grove, Castrove*...), procedentes do celta **brig-* ‘monte, castro’. A súa primeira parte podería conter o elemento **calio-* ‘pedra’, polo que o significado sería entón semellante a ‘monte pedroso’, denominación que, coa esta mesma versión romance, designa hoxe unha elevación próxima a Santiago.

Dous traballos están baseados en textos medievais. José María Anguita Jaén (Universidade de Santiago de Compostela) continúa co vieiro emprendido coas súas pescudas no *Liber sancti Iacobi* e comenta topónimos tan asociados ao

remate do Camiño como *Monte do Gozo* e *A Lavacolla*, pero tamén outros mencionados en relatos de viaxeiros estranxeiros, subliñando a cautela necesaria ante as súas transcricións e a necesidade de contar cos documentos locais para a súa correcta localización. Pola súa parte, Paula Bouzas (Georg-August-Universität Göttingen) examina o precioso tomo de Iria (Arquivo da Catedral de Santiago), unha moi importante fonte para o estudo das reclamacións medievais da Igrexa de Iria ante a sé compostelá, pero tamén para o proceso de consolidación dos nomes de lugar alí citados, a maioría deles aínda vivos. Describe o proceso de duplicación onomasiolóxica por medio de indicadores sintácticos (como a presenza do artigo), semánticos ou discursivos.

Xosé Manuel Sánchez Rei (Universidade da Coruña) recrea un paseo na Idade Media pola ruta xacobeá que atravesa o concello de Sobrado. Pon de relevo a importancia da microtoponimia actual e da exploración da documentación medieval para a identificación dos distintos estratos etimolóxicos e a composición semántica. Todo isto reflicte as vivencias e a percepción da paisaxe dos seus habitantes. O gran valor da microtoponimia é tamén explorada por Vicente Feijoo (Real Academia Galega), que parte dos materiais recollidos na aplicación colaborativa *Galicia Nomeada*, e pon en relación as rutas do Camiño cos topónimos que poden estar falando precisamente da ruta (*A Calzada, O Camiño, A Estrada, A Brea...*), dos peregrinos (*Romeu, Pelengrín*), dos lugares que os acollían (*Hospital, Alberguería*) e das súas doenzas (*Malatos*), das profesións (*Concheiros, Praterías, Acibechería*), da importancia das fontes, do propio nome de Santiago (e *Santiaguíño*) e de lendas asociadas co culto xacobeo (*Rozavales*), ou santuarios medievais (*Rocamador*).

No traballo de Xosé María Lema (Real Academia Galega), o Camiño continúa desde Santiago para Fisterra, cara á costa da fin do mundo, nun tramo (aínda non recoñecido oficialmente como ruta xacobeá) que vai para Muxía por Brandomil e pon o acento, ademais de na etimoloxía, no seu patrimonio histórico-artístico, outra das dimensións salientables da ruta. En relación coa promoción dos compoñentes culturais e turísticos do Camiño está o traballo de Valentín García (Xunta de Galicia), que expuxo os proxectos do goberno galego relacionados coa toponimia (*Galicia Nomeada* e *Toponimizate*, planificados pola Real Academia Galega), algúns deles vinculados especificamente coa toponimia do Camiño en diversos tramos galegos.

Sáímos do territorio de Galicia para percorrer os distintos camiños peninsulares. Contamos para isto coa colaboración de investigadores do *Toponomasticon Hispaniae*,³ proxecto de investigación que ten como obxectivo propor unha metodoloxía integral para o estudo da toponimia peninsular, dunha perspectiva panhispánica. Un bo exemplo disto constitúeo o traballo de Emilio Nieto (Universidad Autónoma de Madrid), que pon o foco nos derivados do latín FONTE, especialmente no castelán, pero con exemplificación galega, catalá, asturiana e vasca, atendendo á sufixación e adxectivación dos moi frecuentes sintagmas compostos en que figuran.

Desde occidente, o traballo de Carlos Rocha (Centro de Linguística da Universidade de Lisboa), conxuntamente con Alice Fernandes (Universidade do Algarve) e Esperança Cardeira (Universidade de Lisboa), analiza unha selección de nomes de lugar do Camiño Portugués do Interior, entre os que destacamos *Viseu, Moura Morta, Magueija, Oura, Redial*, amais do haxiotopónimo *Santiago/São Tiago* no Portugal continental.

Toribio Fuente Cornejo (Universidad de Oviedo) parte do libro V do *Codex Calixtinus*, que describe o itinerario do tramo de Astorga ao Cebreiro para tratar a historia documental, os trazos semánticos e as propostas etimolóxicas de diversos nomes (con certo detalle *Astorga, Rabanal, Molinaseca, Ponferrada, Cacabelos, Vilafranca do Bierzo, La Faba-Villaus e Castillo de Sarracín*).

No exame dos topónimos da etapa toledana, Jairo García Sánchez (Universidad de Alcalá) inclúe referencias cartográficas e a constatación da necesidade da corrección de moitos nomes nalgúns mapas do IGN (*Fuente del Guindo* convertido en **Fuente del Galindo, Los Perillos* no pseudozoónimo **Los Perrillos, La Patiña* en *La Pátina* etc.), o que é especialmente frecuente na microtoponimia. E expón como nun tramo reducido como este (20 km) se achán numerosas referencias relixiosas: ao cristianismo (*San Silvestre, El Calvario, Pilatos...*), a musulmáns (*Los Moriscos*) e a xudeus (*Valdejudíos, quizais Escalona*), reveladores da presenza destas comunidades ao longo da historia.

Do tramo de Aragón ocúpase Javier Giralt Latorre (Universidad de Zaragoza), quen detalla a rede de vías relacionadas co Camiño nesta zona (cando menos sete) e pon de relevo a dificultade de localizar topónimos xacobeos específicos, entre os cales analiza *Canfranc, Hospital, San Pelegrín e Palagrinyó*, aínda que

3 Financiado polo MCIN/AEI/10.13039/501100011033/. En liña: <https://toponhis.org>

neste eido, como se sabe, as cousas non son sempre o que parecen. Os máis dos nomes, como é esperable, non teñen relación directa co feito da peregrinación.

Emili Casanova (Universitat de València) ocúpase do tramo situado na área catalá e do Reino de Valencia. Se o da primeira formaba parte dos camiños franceses, o da segunda non recibiu aínda moita atención. Con todo, o autor atopa referencias na literatura, en sociedades como as confrarías ou na liturxia que demostran que a conveniencia de viaxar a Santiago estaba presente na sociedade. Son trazas onomásticas a presenza de *Sant Jaume* na toponimia e na hodonimia, o nome de pía *Jaume* e o apelido *Romeu*.

Do País Vasco contamos con dúas contribucións. Unha, de Patxi Salaberri (Universidad Pública de Navarra), que percorre o Camiño desde Saint-Jean-Pied-de-Port, capital da Baixa Navarra, ata Viana, última localidade da Navarra Alta. Como é esperable, atopamos nomes eusqueras (*Luzaide*, *Arnegi*, *Ibañeta*, *Orreaga*, entre outros), con orixe latina en última instancia (*Garazi* < *Crassi*, *Auritz* < *Aurius* + *-itz*, *Sansol* < *San Zoilo*), dobres denominacións (*Villava* / *Atarrabia*, *Pamplona* / *Iruña*), e tamén outros directamente relacionados coas lendas xacobeas, como *Valcarlos* (por Carlomagno) ou *Roncesvalles*. A segunda contribución é de Mikel Gorrotxategi (Euskaltzaindia), que estuda os topónimos que fan referencia directa ao Camiño (*Erromesbidea* e *Erromeskamioa*, ‘o camiño dos peregrinos’) e outros relacionados, *Arrozpidea* ‘o camiño dos estranxeiros’ e *Jaun Done Jakue* ‘señor Santiago’; tamén se constata aquí como algunha destas formas tradicionais éuscaras do nome do santo desaparecen polo proceso de aculturación en favor de *Santiago*.

En Francia, Pierre-Henri Billy (LAMOP, CNRS / Université Paris-I Sorbonne) estuda os nomes de *Sanctus Jacobus* nos rexistros de contas eclesiásticas dos séculos XIII-XVI, as advocacións de *saint Jacques le Major* no XVIII, e os topónimos formados co nome do santo e con *Compostelle* no catastro actual, na microtoponimia e na hodonimia. O culto ao santo é moi antigo no territorio francés, e moi popular, o que explica que en diversas igrexas se custodiasen, en total, ata nove brazos do apóstolo e as reliquias chegasen case a un cento.

Finalmente, Alda Rossebastiano e Elena Papa (Università di Torino) comezan recordando as palabras de Dante, que chaman romeu ao que viaxa a Roma, palmeiro a Xerusalén e peregrino ao que vai ou volve “verso la casa di s’ Iacopo”. No trazado piemontés, que elas estudan, atopan trazas da peregrinaxe desde o século XII, tanto nas noticias históricas coma na antroponimia (o nome

femenino *Galicia*, amplamente difundido pola zona desde a mesma época) e na toponimia (numerosos lugares formados con *San Giacomo*), así coma en cantigas populares e en refráns.

Amáis desta perspectiva maioritariamente lingüística, e tendo en conta o carácter necesariamente multidisciplinar da onomástica, contamos con achegas desde outras perspectivas: a cartografía, a historia e a paisaxe.

Para Galicia, Fernando García Pazos (Xunta de Galicia) preséntanos a toponimia dos camiños de Santiago na Infraestrutura de Datos Espaciais de Galicia (IDEG). O autor refírenos como desde o Instituto de Estudos do Territorio (IET) se integra na cartografía todo o patrimonio toponímico galego, seguindo a normativa europea INSPIRE, cal é a situación actual destes traballos, que iniciativas e proxectos se están levando a cabo para achegalos á cidadanía e cal é o camiño para conseguir unha base única de información toponímica vinculada aos sistemas de información xeográfica que poña en valor o patrimonio cultural europeo que é a toponimia dos camiños xacobeos.

Marta Montilla (Instituto Geográfico Nacional, IGN) descríbennos pormenorizadamente os recursos dixitais específicos sobre os Camiños de Santiago que ofrece a web do IGN: catálogos, mapas, visores ou aplicacións móbiles, algúns deseñados especificamente para o peregrino, pero todos a disposición da cidadanía en xeral.

Marcos Pavo (Instituto Geográfico Nacional) fai unha revisión de Santiago (e, por tanto, de Galicia) nos mapamundis medievais, tanto na Península Ibérica (os beatos), coma noutras fontes europeas. Xa desde a cartografía ptolemaica figuraba a cidade de Iria (que recibira o apelido Flavia no ano 74), e desde o relato da *inventio* e despois da *translatio* comezou a constar o nome do apóstolo e a representación da catedral, cun gran protagonismo no contexto peninsular. Revélase así como un dos polos da representación simbólica do mundo medieval, xunto con Xerusalén.

A historia medieval está representada por José Carlos Sánchez Pardo e Marcos Fernández Ferreiro (ambos e dous da Universidade de Santiago de Compostela), que percorren un tramo do Camiño por Samos e analizan parte da súa toponimia a partir do seu tomo, trazando a historia documental dos seus nomes. Así, entre outras noticias, poden fixar a data de nacemento dun topónimo derivado dun nome persoal xermánico: *Aián* < *villa Adilani*, un membro da elite local desta zona, chamado *Ádila*, que viviu na segunda metade do século VIII.

Pecha o volume un traballo de Andrés Menéndez Blanco (Universidá d'Uviéu / Università degli Studi di Genova) e Fernando Álvarez-Balbuena García (Universidá d'Uviéu) sobre o papel da toponimia na reconstrución das paisaxes históricas, a partir do Camiño Francés na Asturias occidental. Ponse de relevo a necesidade de ter en conta os testemuños orais, adoito máis fiables cós datos cartográficos e a utilidade de establecer un diálogo interdisciplinar entre a toponimia e a arqueoloxía, pois pódense alumear mutuamente. Tamén se propón un método para a elucidación etimolóxica, tendo en conta a pronuncia local e as documentacións históricas, tomando como base as distintas propostas para *Ayande*.

***

Os traballos aquí presentados, que parten de distintas zonas xeográficas, distintos períodos cronolóxicos, de material literario ou de documentacións históricas, permiten tirar certas conclusións sobre a toponimia do Camiño de Santiago.

En xeral, hai poucos topónimos específicos xacobeos; cun criterio amplo, poderían citarse *Francos*, *Peregrinos*, *Romeu* (tamén apelido en Galicia e nos países cataláns), *Milladoiro*, *Hospital*, *Monte do Gozo*... Algúns son de clara influencia literaria, procedentes das historias de Carlomagno e difundidos en Europa polo *Liber sancti Iacobi*: *Rolán/Roldán*, *Valcarlos*, *Rozavales/Roncesvalles*... Iso si, o nome do apóstolo difundíuse internacionalmente como topónimo: *Santiago* (creación galega difundida por todo o mundo hispánico), *San Jaume*, *Jaun Done Jakue*, *Saint-Jacques*, *San Giacomo*... E chegou mesmo ao léxico común: a voz *chaqueta* deriva en última instancia de *jacquet*, o apelativo dado en francés ao peregrino. Tamén se espallou *Compostela* por distintos puntos de Europa e América; neste volume desbótase con argumentos convincentes a súa moi difundida etimoloxía popular ('campo da estrela') e reafirmase a súa orixe en COMPOŠITA 'a ben composta', como se glosa en varias crónicas medievais, co sufixo diminutivo -ĔLLA.

É fundamental o estudo da microtoponimia para obtermos unha visión completa da paisaxe histórica, pois moitas veces alberga indicios dos acontecementos históricos ou de antigos estratos etimolóxicos. De aí a importancia de proxectos como *Galicia Nomeada* e a necesidade de que contén cun apoio

institucional firme; a participación popular é importante pero cómpre un gabinete abondo dotado para a súa estandarización.

Ponse de relevo a importancia dun diálogo multidisciplinar entre a lingüística, a filoloxía, a historia, a arqueoloxía, a xeografía... Non só todas as materias implicadas poderán tirar proveito unhas das outras, senón que é necesario que se teñan en conta mutuamente. A cartografía necesita unha actualización constante baseada nas pronunciacións orais. Quizais cumpriría un protocolo máis eficaz para emendar a alta proporción de erros que existen nos mapas, especialmente no que toca á microtoponimia.

Neste encontro formuláronse e discutíronse moitas propostas etimolóxicas. É frecuente a falta de datos abondo para establecer unha hipótese de maneira terminante, pero sempre é mellor unha mala etimoloxía que ningunha en absoluto. En todo caso, pódense establecer unhas premisas para contar con máis seguridade. Por un lado, débese ser sempre prudente. Ademais, cómpre ter presente que, en palabras (traducidas) de Anatoly Liberman (2009), como regra xeral, unha boa etimoloxía é simple (o complicado é atopala); as etimoloxías baseadas en evolucións moi complexas non son necesariamente erróneas, pero habitualmente si o son. A comparación cos resultados noutros dominios lingüísticos adoita dar luz ás familias léxicas. E, finalmente, resulta imprescindible coñecer as documentacións históricas, canto máis recuadas mellor, e a pronuncia oral actual.

En todos os traballos subxace unha consciencia común da importancia da toponimia como parte do patrimonio inmaterial: o seu estudo é tamén unha forma de contribuír á súa preservación, así como a divulgación da súa significación, tanto no plano semántico coma histórico ou sociolingüístico. Os lugares polos que transcorre o Camiño de Santiago poderían mostrar información para o peregrino, o viaxeiro ou os propios habitantes de todos estes aspectos, e as novas tecnoloxías poden contribuír a facelo (como a proposta de realizar unha aplicación baseada en códigos QR para difundila).

En definitiva, estes traballos, que tiñan como punto de partida diferentes territorios europeos, acaban demostrando que todos os camiños chegan a Santiago.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Boullón, Ana e Luz Méndez, eds. (2021). *A onomástica no Camiño de Santiago. Xornada de estudo, Pontevedra, 16 de outubro de 2021*. Estudos de Onomástica Galega VI. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.384>
- Liberman, Anatoly (2009). *Word origins... and how we know them: etymology for everyone*. New York, N.Y./Oxford: Oxford University Press.